

Лапшин С. А. Дослідження М. Грушевським проблем функціонування правління гетьманського уряду // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Михайло Грушевський і Вінниччина: до 150-річчя від дня народження». Вінниця, 28-29 вересня 2016 р. – Вінниця, 2016.

Лапшин С.А.
Кандидат історичних наук,
доцент кафедри правових наук та філософії
Вінницького державного педагогічного
університету ім.М.Коцюбинського

ДОСЛІДЖЕННЯ М.ГРУШЕВСЬКИМ ПРОБЛЕМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ

У статті на основі аналізу праць М.Грушевського проаналізовано дослідження проблем функціонування Правління гетьманського уряду. Визначено особливості утворення, компетенції та особливості функціонування колегіального органу.

Ключові слова: Правління гетьманського уряду, концепція, колегіальний орган, інкорпорація.

Наукова спадщина М.Грушевського загалом складає понад дві тисячі друкованих праць, які збагатили європейську та вітчизняну науку. Його життєва позиція, суспільно-політичні та філософські погляди, ідеї та здобутки привертають пильну увагу філософів, істориків, педагогів, філологів, політологів, соціологів та правників.

Особливості формування, становлення та розвитку державно-правових поглядів М.Грушевського є предметом фундаментальних досліджень багатьох учених, серед них: Д.Бочарніков, Л.Винар, В.Гоцуляк, А.Захарчук, В.Кампо, О.Копиленко, Г.Корольов, О.Купчинський, В.Масненко, Р.Огірко, Л.Онишкевич, Р.Піріг, Б.Райковський, В.Румянцев, В.Шевчук та ін.

Попри все, багатий науковий доробок М.Грушевського у політико-адміністративній сфері досі не був предметом спеціального, комплексного дослідження з позицій сучасної історико-правової науки. Відзначимо

цінність наукових розробок М.Грушевського історії України другої чверті – середини XVIII ст. Зокрема, дослідження функціонування Правління гетьманського уряду (Далі - ПГУ) у 1734-1750 рр., як один з кроків наступу на автономні права та загалом інкорпорацію України-Гетьманщини до складу Російської імперії.

Авторству М.Грушевського належать унікальна пам'ятка культури - багатотомна "Історія України Руси" (1898-1956), праці "Історія українського народу" (1904), "Київська Русь" (1911), "Ілюстрована історія України" (1911), "Історія української козаччини" (1915-1914), "Середні віки Європи" (1919), "Початки громадянства" (1921), "З історії релігійної думки на Україні" (1925) та багато інших. Характеризуючи власні дослідження, М.Грушевський влучно зазначає, що спроби дослідження історії України у XIX - на початку XX ст. сприймалися з недовірою або навіть з нервозністю, як невдалий каприз, як прояв політиканства в науці, як прояв „українського сепаратизму” [1; С.6].

Проаналізуємо наукові праці, в яких М.Грушевський досліджує історію України другої чверті-середини XVIII ст., в т.ч. проблеми функціонування Правління гетьманського уряду.

М.Грушевський в дослідженні „Ілюстрована історія України”. – ч.5. „Упадок козаччини і українське життя” /1708-1786/ докладно аналізує проблеми ліквідації інституту гетьманства після смерті у 1734 р. Д.Апостола; персональну структуру та компетенцію ПГУ; політико-адміністративну, соціально-економічну, військову політику та її результати. Зокрема, до Вищих державних органів України-Гетьманщини М.Грушевський відносить Генеральну військову канцелярію (Далі - ГВК), Генеральний військовий суд (Далі - ГВС) та „скарб військовий”. ГВК, яка „завідувала справами військовими і загальними”, а у 1734 р. об'єднавшись з „правлячою колегією”, утворила Вищий уряд – Правління гетьманського уряду [1; С.404].

Аналізуючи структури вищих державних органів, історик зазначає, що у ПГУ зосереджувалося управління адміністративними та військовими

справами. Крім того, формально вона була об'єднана з ПГУ у Вищу державну установу. Фактичним правителем України став „первоприсутствующий” - голова ПГУ. Уряд Російської імперії доручав йому нагляд за діяльністю української старшини, надавав право звільняти українських членів малоросійської колегії у випадку виявлення за ними підозрілих дій [1; С.405].

Смерть Д.Апостола російський уряд використав, як привід скасувати гетьманство. На підтвердження М.Грушевський приводить оперативність реакції на відомість про смерть гетьмана - указ вибрати „доброго і вірного чоловіка к тому знатному уряду“ треба пильно і міцно контролювати правління з шести осіб. Імперський резидент кн. Шаховский з двома великоросіянами і генеральний обозний Лизогуб з двома товаришами-старшинами будуть спільною радою вирішувати всі справи гетьманського уряду. Управління Гетьманщиною новоутворений орган повинен був згідно «Рішучих статей» Д.Апостола [1; С.406].

Аналізуючи політичну ситуацію у 30-х рр. XVIII ст., М.Грушевський наводить аналогію грамоти Петра I про тимчасовий характер такого правління. Насправді ж уряд Російської імперії прийняв рішення поступового наступу на автономні права українців і остаточну ліквідацію української державності.

Центральне місце у дослідженні М.Грушевського має інструкція, розроблена Сенатом 31 січня 1734 р. Автор докладно аналізує зміст та впровадження зазначеної інструкції. Так, в першому пункті імператриця наказує: „до майбутнього обрання гетьмана бути Правлінню в Малоросії у складі 6 осіб, серед яких першим бути генерал-лейтенанту Олексію Шаховському та ще двом великоросіянам, та з малоросійської генеральної старшини генеральному обозному Якову Лизогубу та ще двом, які за вибором будуть призначені. На засіданнях їм належить бути рівноправними: сидіти з правого боку великоросіянам, з лівого – малоросіянам та вирішувати всі малоросійські справи згідно з Її Імператорської Величності наказами та за

Малоросійськими правами, за попередніми інструкціями та згідно з „Рішучими статтями”. Працювати їм за загальною згодою та підписувати справи й накази всім персонам, які перебувають у Правлінні” [1; С.406].

Вибори членів ПГУ були прерогативою Сенату і проводилися шляхом призначення. В цьому аспекті уряд Російської імперії відступив від норм Генерального регламенту, який вимагав альтернативної основи виборів - „обирати двох-трьох кандидатів на посаду, призначаючи їх балатиром”, і самостійно призначив членів ПГУ [1; С.407].

Грунтовно М.Грушевський аналізує особливості здійснення правосуддя, які містилися у окремому пункті інструкції, яка, зокрема, передбачала: „у позовних, судових та кримінальних справах бути суду за попереднім зразком – сотенним та полковим, а над ними для апеляційних справ призначити ГВС. У випадку незадоволення рішенням ГВС дозволяється апелювати до Канцелярії Уряду Гетьманського Правління, в якому справи розглядати та вирішувати правдиво й без тяганини. А якщо хтось рішенням цього суду не буде задоволений, тим надається дозвіл бити чолом до Сенату, однак звертатися не безпідставно, а з конкретними доказами образ, а не заради своїх пустих забаганок”. Зазначений пункт майже повністю повторював 1 пункт „Рішучих статей” Д.Апостола: „милосердно піклуючись про малоросійський народ, імператриця, як головний суддя в Російській імперії, наказує бути в Генеральному Військовому суді трьом великоросійським суддям і трьом українським суддям, яким справи вирішувати згідно з малоросійськими правами, тільки без хабарів та зловживань”. „У випадку незадоволення рішенням, прийнятим Генеральним судом, дозволяється бити чолом до Її Імператорської Величності в Колегію Іноземних справ” [1; С.408].

Першочергового значення в інструкції присвячено питанню зборів та витрат коштів. Так, 3 пункт вимагає: „доходи до Військового скарбу, визначені пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, які збиралися за гетьманування його наступників, збирати двом новопризначеним

підскарб'ям, одному великоросіянину, а іншому – малоросіянину, та зборщикам ними призначених у полки, згідно з 7 пунктом „Рішучих статей”, інструкцією підскарб'ям та згідно з наказом імператриці. Податки, які збираються з прибутків, використовувати на військові потреби, записуючи до книги прибутків та витрат, які після резолюції у Правлінні гетьманського уряду відправляти до Сенату” [1; С.408].

Для формування повної картини податкової політики ПГУ М.Грушевський наводить пункт сьомий „Рішучих статей” Д.Апостола, яким і керувалися у здійсненні даного напрямку: „Її Імператорська Величність милосердно піклуючись про своїх підданих, а також з метою приведення в належний порядок зборів з малоросійського народу, призначає двох підскарб'їв – росіянина і українця. Які повинні в полках збирати податки, обравши з ратушних урядовців зборщиків, і доставляти кошти до скарбниці згідно пунктів гетьмана Богдана Хмельницького. Зібрані кошти витратити виключно на дійсні витрати, записуючи їх, щоб Її Імператорська Величність контролювала доходи своїх підданих”. „...З метою полегшення зборів з малоросійського народу, наказую збирати податки лише з промислів, а саме: покуховне і скатне, з продажу вина та дьогтю, з винокурних казанів, бджіл та тютюну. Під час ярмарків з купців стягувати щорічний платіж. Крім вказаних, ніяких зборів не здійснювати...” [1; С.408-409].

Як приклад прихованості та подвійності політики Російської імперії М.Грушевський наводить окремий пункт інструкції, який вимагав зберігати прибутки, що збиралися гетьману на булаву та „кухню”, до обрання нового гетьмана за попередніми визначеннями; але ні на що не витратити „без особистого наказу імператриці” [1; С.409].

М.Грушевський зауважує на тому, що особливе місце в інструкції посідає питання виборів на посади генеральної, полкової та сотенної старшини. Так, вона вимагає проводити вибори на посади генеральної, полкової та сотенної старшини згідно з 3 пунктом „Рішучих статей”: „...обирати генеральну старшину, полковників, полкову старшину та сотників

вільними голосами за давнім звичаєм серед знатних та вірних імператриці осіб, від яких козакам і посполитим образ та розорення не було. На посади генеральної старшини і полковників обирати двох-трьох кандидатів і надсилати прохання про призначення до Її Імператорської Величності”. Повноваження гетьмана призначати полкову старшину і сотників переходили до ПГУ: „на вакантні посади полкової старшини та сотників обирати з загальної ради двох-трьох кандидатів з додаванням думки, хто з них гідний обійняти цю посаду” [1; С.409]. На думку дослідника, таким чином забезпечувалася можливість призначення на посади лояльних до Російської імперії осіб, які найчастіше заради особистих інтересів сприяли втраті окремішності української держави.

М.Грушевський зазначає, що для Російської імперії важливе значення мала кодифікація законодавства, яке діяло в Гетьманщині. Тому окремий пункт інструкції, зокрема, вимагав: „з метою покращення правосуддя Малоросійського народу, Магдебурзькі права та Саксонські статuti, за якими судиться Малоросійський народ, перекласти великоросійською мовою та звести з трьох прав в єдине, але до цього часу не здійснюване. Необхідно докласти всіх зусиль та виконати попередній наказ якомога швидше, оскільки в цьому є велика необхідність” [1; С.409].

Аналізуючи компетенцію ПГУ, М.Грушевський робить висновок, що заявлений під час створення як тимчасовий орган, який буде працювати до обрання нового гетьмана, ПГУ здійснило заходи інкорпораційного характеру. Зокрема, колегія перебрала на себе повноваження гетьмана і розпорядчої частини ГВК (голова ПГУ відсторонив українську старшину від реального управління країною, яка виконувала лише дорадчі функції й повинна була своїм існуванням запевнити український народ у збереженні їхніх прав), перетворення ГВК на виконавчу установу, підпорядкування Генеральної Скарбової канцелярії, регулярні звіти ГСК перед ПГУ та Сенатом. Крім того, ПГУ стало вищим судовим органом в Україні, апеляції на який можна було подавати лише до Сенату. До компетенції ПГУ входило адміністративне,

військове, судове, фінансове управління Україною, яке воно здійснювало через підпорядковані їй вищі державні органи – ГВС, КМЗ, КГА, полкові та сотенні адміністрації, які, у свою чергу, поширювали дію розпоряджень і наказів ПГУ на підлеглі їм органи управління й адміністративно-територіальні одиниці.

За особливостями організації, функціонування та складом ПГУ мало ознаки імперських державних органів. Побудований на засадах камералізму, запозичених Петром I у Швеції і продовжених імператрицею Анною Іоанівною, функціонування ПГУ визначалося такими принципами: субординація, диференціація та регламентація.

В дослідженні „Очерк історії українського народу” М.Грушевський, характеризуючи відносини між російським урядом та українською старшиною зазначає, що за відмову від автономії російський уряд нагороджував старшину в її класових матеріальних інтересах - задовольняло бажання старшини перетворитися на спадково-привілейований клас.

Характеризуючи політику Російської імперії щодо України у 1734-1750 рр., М.Грушевський зауважує, що її результатом була поступова втрата української державності. Значну провину за це дослідник покладає на українську еліту, яка забула давні змагання за вольності та політичні свободи, захопилася клопотаннями щодо чинів та жалювання [2; С.117].

У дослідженні «Історія України-Руси», аналізуючи політичну ситуацію другої чверті-середини XVIII ст. історик зазначає: „в таких несприятливих умовах важко було досягти чогось великого і нам треба дивуватися здібностям і енергії як нашої етнічної маси, так і її провідних елементів, що все таки і за таких обставин організували життя, творили якусь національну традицію” [3; С.150].

У спільному дослідженні з Ф.Волковим „Украинский народ в его прошлом и настоящем”, М.Грушевський зазначає, що Генеральна військова канцелярія після смерті Д.Апостола була об'єднана з правлячою колегією, а

генеральний писар фактично став керівником виконавчої частини ГВК [4; С.341].

У дослідженні «З політичного життя старої України» М.Грушевський зазначає, що політична зорієнтованість Російської імперії на перетворення України на свою провінцію перекреслила будь-які можливості для встановлення між двома державами дружніх стосунків. Дослідник робить наголос на тому, що в даному аспекті значною мірою відбувався наступ на станові інтереси і політичні привілеї українського суспільства, насамперед його правлячої еліти, яка „відчула, що російське самодержавство значно обмежило їх владу в Гетьманщині” [5; С.82].

Проаналізуємо історіографічну оцінку досліджень М.Грушевського у різні історичні періоди. Зокрема, Л.Окіншевич критично оцінював історико-правові погляди М.Грушевського у своїх працях. Дотримуючись марксистсько-ленінських поглядів, він скептично сприймав державницькі ідеї та правові погляди М.Грушевського, викладені в «Історії України-Руси», вважаючи, що в них деталізується націонал-демократична концепція «безбуржуазності» українського народу, та підкреслював їхню залежність від «формально-догматичного методу, який культивувала буржуазно-дворянська наука історії права» [6, С. 105].

Сучасний український дослідник творчої спадщини М.Грушевського В.Тельвак зауважує, що у дискусіях революційного періоду (1917–1918 рр.) «на сторінках галицької періодики вже традиційно критикували русофільство М.Грушевського, його автономістсько-федералістські орієнтації, наївні, як зазначалося, сподівання на реформування і демократизацію Росії та мирне співжиття в оновленій імперії всіх народів. Наголошувалося на утопічності цих поглядів, їхній залежності від традиційних народницьких костомарівсько-драгоманівських ідеалів» [7, С. 206].

Вочевидь суспільно-політичні та правові погляди М.Грушевського отримували серед російських та деяких європейських учених переважно

негативні оцінки, адже вони не сприймали принципове відстоювання ученим національних інтересів у розвитку та побудові України, як самостійної демократичної держави. Натомість у колі патріотичних українських науковців ідеї М.Грушевського про історичну національну самобутність українців та необхідність побудови незалежної Української держави здебільшого були зрозумілими і гаряче підтримувалися.

Характеризуючи дослідження М.Грушевського І.Гойдало зауважує на тому, що оцінки державно-правових поглядів історика в координатах деформованої і заангажованої радянської класової та компартійної науки перебували у прямій залежності від політичної кон'юнктури, пануючої в суспільстві комуністичної ідеології тощо. Зрозуміло, що у радянських виданнях 1940–1991 рр. лише одиничні публікації були пов'язанні з ім'ям М. Грушевського, однак щораз наголошувалося на «національно-буржуазних» та «контрреволюційних» поглядах історика. Наукова спадщина М. Грушевського в радянській науці неухильно і систематично піддавалася ідеологічному тавруванню, замовчуванню. Відтак об'єктивні, ґрунтовні дослідження галузі грушевськознавства здійснювалися виключно зацікавленими, талановитими представниками численної української діаспори [8, С. 12-13].

Загалом зауважимо, що у своїх дослідженнях М.Грушевський використовує широкий фактичний матеріал архівів Росії, Швеції та Польщі. Спираючись на них, науковець виступав проти нівелювання українського минулого російським історичним процесом, обґрунтовуючи це твердженням, що український народ має на своїй землі глибоке коріння, а його минуле і культура нації є органічно-самостійним явищем.

Таким чином, праці М.Грушевського мають важливе значення для дослідження проблем ПГУ і стали зразком для подальших наукових розробок. Визначним істориком було здійснено синтез народницьких і державницьких поглядів на історичне минуле України: М.Грушевський

вивчав політичну і соціально-економічну історію України, ввів до наукового обігу та критично осмислив значний документальний матеріал.

Досліджуючи у своїх розробках особливості формування, компетенцію та результати функціонування ПГУ, М.Грушевський зазначає, що воно стало Вищим державним органом України-Гетьманщини і здійснювало російську інкорпораційну політику централізації державного управління і ліквідації політичної автономії української держави. Результатом функціонування ПГУ стала трансформація політико-адміністративної структури Гетьманщини і продовження включення України до складу Російської імперії. Крім того, російський уряд, розглядаючи Україну як складову частину Російської імперії та намагаючись уніфікувати систему її державного управління, обмежував політичну автономію Гетьманщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – ч.5. „Упадок козаччини і українське життя” /1708–1786/ / М.Грушевський. – К., 1918. – 524 с.
2. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / М.Грушевський. – К., 1991. – 400 с.
3. Грушевський М. Історія України / М.Грушевський. – К., 1992. – 271 с.
4. Волков Ф. Украинский народ в его прошлом и настоящем. В 2 т. / Ф.Волков, М.Грушевський. – СПб, 1914–1916. – Т.1. – 506 с.
5. Грушевський М. З політичного життя старої України / М.Грушевський. – К., 1918. – 269 с.
6. Окіншевич Л. Націонал-демократична концепція історії України в працях академіка Грушевського / Л. Окіншевич // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 93–109.
7. Тельвак В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця ХІХ – 30-х років ХХ століття: дис. ... докт. істор. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2009. – 521 с.
8. Гойдало І. Історіографія досліджень державно-правових поглядів Михайла Грушевського /І.Гойдало. - //Науковий вісник Херсонського державного університету. – Вип.6. – том.1. – Херсон, 2015. – С.11-15.

Lapshin S.A.
Candidate of Historical Sciences
Associate Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy

**THE STUDY OF M. GRUSHEV'S PROBLEMS OF THE FUNCTIONING OF THE
CHAIRMAN'S GOVERNMENT**

In the article, on the basis of the analysis of M. Hrushevsky's works, the analysis of the problems of the functioning of the Hetman government is analyzed. The peculiarities of formation, competence and peculiarities of the functioning of the collegial body are determined.

Key words: Hetman's government, concept, collegiate body, incorporation.

Лапшин С.А.
Кандидат исторических наук,
доцент кафедры правовых наук и философии
Винницкого государственного педагогического
университета им. М. Коцюбинского

**ИССЛЕДОВАНИЕ М.ГРУШЕВСКИМ ПРОБЛЕМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
ПРАВЛЕНИЯ ГЕТМАНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА**

В статье на основе анализа трудов Грушевского проанализированы исследования проблем функционирования Правление гетманского правительства. Определены особенности образования, компетенции и особенности функционирования коллегиального органа.

Ключевые слова: Правление гетманского правительства, концепция, коллегиальный орган, инкорпорация.